

Medborgerskab – ikke bare et dannelsesbegreb

PER MOURITSEN

Abstract

Siden det kom tilbage i sproget omkring årtusindskiftet, har medborgerskabsbegrebet vundet indpas i skoler og gymnasier. At blive medborger, som ligestillet, ansvarligt og aktivt medlem af et samfund, er et stærkt ideal. Det krystalliserer fælles forståelser i det danske skolesystem og dets omgivelser om at forberede unge til livet i et demokratisk samfund. Men de konnotationer, som begrebet tillægges – af identitet, fællesskab, forpligtelse og aktiv deltagelse, og af historisk forankring og national kultur – giver også anledning til positioneringer, der tager opmærksomhed væk fra begrebets fagdidaktiske muligheder, især i samfundsfagsundervisningen. Medborgerskab bør ses som et tredelt begreb, der ikke blot omfatter et deltagelsesaspekt (aktivt medborgerskab), men også et rettighedsaspekt samt et medlemskabsaspekt – hvor kulturelle og identitetsmæssige elementer til gengæld ikke står i allerførste række. De tre elementer hænger sammen: Rettigheder og deltagelse forudsætter medlemskab (statsborgerskab). Effektiv deltagelse fremmes ved, at alle medborgere sikres en lige retslig og social status i samfundet. Og en inklusiv, demokratisk samfundsorden kræver kritisk, magtudfordrende deltagelse. Samfundsfagsundervisning bør ikke 'danne medborgere' i et dansk, politisk-kulturelt integrationsprojekt, men formidle en forskningsbaseret 'medborgerskabets politisk sociologi', der til gengæld klæder elever på til at forstå deres egen plads i samfundet og deres mulighed for at ændre det.

Indledning

Uanset hvad man mener om KLM-faget i læreruddannelsen (Kristendom, Livsoplysning, Medborgerskab) eller om efterskole og gymnasiers brug af 'medborgerskab' eller (som eksempelvis Rysensteen og Frederiksberg Gymnasium (se i øvrigt interviewet på s. 183) 'globalt eller kompetent medborgerskab' i ekstern og intern profilering, er selve orienteringen mod en normativ *dannelse* – forstået som samfundsmæssiggjort sindelag, identitet, adfærd og handlingskompetencer – udtryk for en forkortet og undertiden banaliseret reception af begrebets historie og politiske sociologi.

Det er et provokerende udsagn. Medborgerlig dannelse er naturligvis et vigtigt anliggende for skoler og gymnasier. Skolefolk hverken skal eller kan holde op med at diskutere for eksempel medborgerrollen som kulturtranscenderende, minoritetsfølsomt, kritisk-deliberativt, eller nationalt, identitetshistorisk integrationsprojekt, eller koblinger mellem ansvarliggørende deltagelse på skoleniveau, i lokale civilsamfund og i det store demokrati.

Min pointe er i stedet, at diskussioner af den særligt danske version af *civic* eller *citizenship education* behandler selve fænomenet medborgerskab, og den sociologiske og politologiske viden om det, stedmoderligt. Det skyldes til dels en dansk – værdifuld – idé om medborgerskabsdannelse som noget tværel eller ekstra-fagligt, knyttet til institutionens og lærernes etos og konkrete fællesskaber, snarere end til bøger og teori. Men det skyldes også nogle begrebshistoriske uheld, accentueret efter begrebets re-introduktion i et helt særligt politisk klima efter årtusindskiftet, der blokerer for ordets oprindelige reference til andre aspekter end de identitets-, værdi- og adfærdsmæssige. Hvilke er det? Først og fremmest referencer til retfærdighed, retslig status og statsborgerskab – og dermed også til stat, territorial afgrænsning, magt, konflikt og politisk kamp. Det er alle sammen aspekter, der indgår i både hverdags sproglig og videnskabelig omgang med det engelske *citizenship*, det franske *citoyenneté*, det italienske *cittadinanza* og det svenske *medborgarskap*. På alle disse sprog giver det naturligvis mening i visse sammenhænge – for eksempel i diskussioner om dannelse – at betone medborgerskab som en rolle, identitet, eller normer og værdier om ønskelig adfærd. Men det er et særligt dansk fænomen at sætte et skarpt skel mellem disse aspekter og medbor-

gerskabets retlige, institutionelle, fordelingsmæssige sider, og at ignorere de enkelte elementers meget snævre sammenhæng.

Hvis medborgerskab skal spille en større fagdidaktisk rolle i samfundsfag, bør det ske på en måde, der afspejler tilgængelig international politologisk og sociologisk viden og diskussion om medborgerskab i sin brede betydning. Helt på samme måde som teoribegreber og empirisk forskning om eksempelvis demokratiformer og politisk deltagelse, velfærdstatsregimer, eller klasser og lagdeling igennem tiden er sivet ned fra danske sociologiske og politologiske fagmiljøer gennem lærebøger for gymnasier og seminarier og via uddannelsen af samfundsfagslærere på alle niveauer. Hvis derimod begrebets introduktion udtrykker en ambition om didaktisk main-streaming af faget, kun eller primært som dannelse til *good citizenship* og politisk-kulturel integration, fristes man til at sige ”please, no more *medborgerskab*”,* selv når denne dannelse diskuteres på en reflekteret og pluralistisk måde.

Denne lille artikel, baseret på min egen forskning og syntetisering af andres bidrag, er et bud på en sådan forståelse. Den skitserer kort medborgerskab som et politisk sociologisk begreb med tre grundkomponenter, der gensidigt understøtter, men også indgår i dialektiske spændingsforhold med hinanden – med fokus på begrebets karakter af territorielt afgrænset solidaritet og reciprocitet som betingelse for rettigheder og fordeling, og på de uundgåelige konflikter, dette indebærer. Det første element i medborgerskab er medlemskab af en stat – det, vi af historiske grunde kalder for statsborgerskab (eller indfødsret) i Danmark. Det andet element vedrører det at have (borger)rettigheder, herunder elementer af materiel fordeling og social status, eller det, som vi undertiden kalder ’det sociale medborgerskab’. Det tredje handler om deltagelse, herunder ikke mindst egentlig politisk deltagelse, for eksempel at stemme. Til alle tre elementer knytter der sig aspekter af identitet og identitetsdannelse.

Formålet er at give samfundsfagslærere et overblik over et begreb, der ikke har haft den samme gennemslagskraft i dansk politologi og statskundskab som eksempelvis demokrati, velfærdsstat eller magt. De enkelte komponenter, men også for-

* For at parafasere Steve Sampson, i artiklen “Please: No More Danish-
hed” (Sampson, 1992).

holdet mellem dem, viser frem mod konstitutive udfordringer eller dilemmaer omkring det moderne medborgerskab, hvorfra der naturligt udspringer diskussionsemner og temakredse i undervisningen. Inden da forklarer jeg den historiske baggrund for begrebets særlige danske anvendelse, og problemerne i den.

De tre aspekter – og den danske opsplittning af dem

Medborgerskab er et både nyt og gammelt begreb i Danmark. Gammelt, fordi vi havde det i helstaten og i begyndelsen af det nittende århundrede. Nyt, fordi det, med ret få undtagelser, først kom ind i almindelig sprogbrug omkring årtusindskiftet, først og fremmest gennem sin anvendelse på udlændinge- og integrationsområdet, derefter dels i den kommunale verden, dels i undervisningssektoren. På måder, som endnu ikke er systematisk kortlagt, var det i første omgang en del af den 'medborgerlige vending' (Mouritsen 2008) i Nordvesteuropa og efterhånden det meste af den vestlige verden, hvor stater ved hjælp af aktiv integrationspolitik, hårde betingelser for statsborgerskab, opholdstilladelse og familiesammenføring, og den tilhørende politiske diskurs, søger at fremme indvandrere og efterkommeres evne og vilje til at være gode og nyttige borgere. Tendensen er bedst eksemplificeret i den berygtede *Erklæring om integration og aktivt medborgerskab i det danske samfund og integration* fra 2005, som skal underskrives i forbindelse med ansøgning om permanent opholdstilladelse – altså længe før statsborgerskabet. Indholdet er både 'neoliberalt' ved at handle om selvforsørgelse, sprogfærdighed og beskæftigelse (i forlængelse af aktiverings- og 'ret- og-pligt'-tilgangen i social- og beskæftigelsespolitik), 'politisk liberalt' i accepten af liberale værdier og levemåder (vendt mod muslimer) og 'kommunitært' i sin betoning af frivillighed og deltagelse – men rummer også mere diffuse forventninger om loyalitet og identifikation, der ofte og ikke mindst i Danmark kobles sammen med nationale værdier (Mouritsen et al, 2019)

Mens begrebet på integrationsområdet havde en hård kant som noget, der krævedes og var vanskeligt at lære, forbindes det i kommunerne med inklusion, frivillighed og samskabelse, og i skoleverdenen med demokratisk deltagelse, værdier og ansvarlighed i store og små fællesskaber, men også, ikke mindst via det omstridte KLM-fag (se ovenfor), med aspekter af identitet og tilhørsforhold.

Det karakteristiske ved alle disse anvendelser er, at medborgerskab *ikke* knyttes til borgerrettigheder, og heller ikke til statsborgerskab – dvs. den status, der ikke blot er adgangen til fulde borgerrettigheder, især de politiske, men dermed også til at deltage i samfundsliv og politik på lige vilkår. Den politiske anvendelse af begrebet etablerer en decideret modsætning mellem medborgerskab og rettigheder (som en god medborger ikke hele tiden skal kræve) og forstår undertiden medborgerskab som noget, der skal læres og bevises, for at man fortjener sociale rettigheder (hvis man er under aktivering), eller statsborgerskab og opholdstilladelse (hvis man er indvandrer).

Når begrebet anvendes i undervisning, ses et mindre hårdhændet skel, der dog alligevel ofte gentager stort set samme figur. I Ove Korsgaards indflydelsesrige opdeling, der er reproduceret i talrige foredrag, onlinematerialer, debat- og lærebøger, han har skrevet, redigeret eller inspireret til,^{*} etableres der således et skel mellem 'statsborger' og 'medborger', som to *separate* begreber, hvor det første vedrører en status, forstået juridisk og 'objektivt', der forbindes med rettigheder og pligter. Medborgerskab er derimod noget psykologisk og subjektivt og handler om tilhørsforhold, identitet og sindelag. Det er en normativ rolle, som Korsgaard, der både er inspireret af den kosmopolitiske arv fra helstaten (hvor medborgerskab ikke forudsatte et etnisk tilhørsforhold) og en republikansk læsning af Grundtvig, i høj grad forstår politisk, om end nationalt forankret. Selv om Korsgaard som højskolemenneske naturligvis om nogen er optaget af demokratisk samtale og en politisk-republikansk forståelse af folkelighed, er deltagelse faktisk *ikke* en eksplicit del af den helt overordnede todeling, som det ellers er tilfældet i andre danske fremstillinger (for eksempel Hinge, 2008). Og selv i de didaktiske fremstillinger, der også nævner rettigheder, for eksempel med henvisning til Marshall, omtales de som 'formelle'^{**} (for eksempel Thuge 2015, Hinge, 2008) – og knyttet til statsborgerskab.

* Korsgaard, Sigurdsson & Skovmand (2007: 25), Hinge (2008).

** Sådanne betegnelser er almindelige, men i virkeligheden lidt underlige. Hvis rettigheder kun er formelle, som i Hviderusland og den slags steder, er de ikke reelle. Rigtige rettigheder er snarere *substantielle*, dvs. de har et materielt indhold, som gør deres bærere i stand til at leve i frihed og sikkerhed og handle med konsekvens.

Korsgaards todeling af statsborgerskab og medborgerskab – figuren er fra et foredragsslide, og en modificeret udgave af en figur i Korsgaard, Sigurdsson & Skovmand (2007: 25) – her nævnes 'juridisk – psykologisk' ikke.

Statsborger og medborger	
<ul style="list-style-type: none"> • Statsborger • Status • Rettigheder og pligter • Juridisk • Objektiv 	Medborger Identitet og sindelag Følelse af tilhørsforhold Psykologisk Subjektiv

Denne opdeling mellem statsborgerskab og rettigheder og medborgerskab som følelse, rolle, og eventuelt ansvarlig deltagelse, dominerer fagdidaktisk materiale og danske lærebøger. Den er grundlæggende uheldig, når den løsrives fra at være et indlæg i en helt specifik dannelsesdiskussion. At være medborger er bestemt *også* en følelse og en rolle, men det er ikke det hele, og ikke det vigtigste. Sondringens anvendelse i samfundsfag banaliserer medborgerskabet som fænomen og gør det for vanskeligt at koble begrebet til forskning og international litteratur.*

Begrebshistorisk ignorerer denne sondring, at medborger og medborgerskab (og især det gamle borger og borgerskab, som efter Marx og socialismen fik en anden betydning) på samme måde som det engelske *citizenship*, i slutningen af det attende århundrede, *ikke kun* refererede til aktive aspekter som at kæmpe tappert i krigen og være en driftig og dydig bidrager til statens og nationens vel og identitets- og følelsesmæssige aspekter som fædrelandskærlighed, men *også* til yderligere elementer: dels medlemskab af en stat (indfødsret, og senere statsborgerskab); dels det at være fri ligeværdig bærer af rettigheder (for eksempel retten til ikke at være stavnsbundet) (Mouritsen, 2015: 52-62).

* Korsgaard skriver ikke rettigheder og statsborgerskab ud af ligningen, men behandler for eksempel begge dele i sit indledningskapitel, "Medborgerskab – hvad er nu det" i den meget anvendte bog *Medborgerskab – et nyt dannelsesideal* (Korsgaard, Sigurdsson & Skovman, 2007: 17-46). Men de er bare ikke en del af selve medborgerskabsbegrebet.

Semantisk er opdelingen langt fra dagligsproget: Selv om vi siger 'borgerrettigheder' eller 'liberale frihedsrettigheder' om den civile del af T.H. Marshalls berømte tredeling (Marshall, 2003), betegner 'det sociale medborgerskab' i høj grad en retslig og materiel status i velfærdsstaten, og 'politisk medborgerskab' såvel retten til som den faktiske udøvelse af politiske rettigheder og deltagelse, for eksempel via stemmeretten – selv om vi ved, at begge dele også knyttes til en social og psykologisk status, til en følelse af personlig autonomi og anerkendelse. Og selv om statsborgerskab er den *fulde* ret til at have rettigheder (Arendt, 1951), og man først er sikker på dem som medlem af en stat (i det mindste med lovligt ophold), taler vi jo ikke om 'statsborgerlige rettigheder'* – hvilket også ville være meget unøjagtigt, al den stund at også flygtninge på midlertidigt ophold kan få bistandshjælp, og selv turister nyder de fleste civile rettigheder.

Frem for alt peger Korsgaards opdeling unødigt ensidigt mod helt bestemte medborgerskabsproblematikker og -relationer, mens den helt ignorerer andre, der er fuldstændig afgørende i medborgerskabets politiske sociologi. De to aspekter forbindes således primært som en betoning af en nødvendig følelsesmæssig og moralsk socialiseringsmæssig forbindelse mellem den juridiske status og rollen som medborger, i forhold til mindretal og nye borgere, i et generelt demokratisk dannelsesperspektiv (også Hinge, 2008: 22, 25), og i forhold til nationsbygning, overnationalitet, dansk historie og religion/sekularisering (Korsgaard, Sigurdsson & Skovmand, 2007). Koblingen afspejler langt hen ad vejen en republikansk tankegang om, at demokrati, national solidaritet og forpligtelse først *virker* gennem identifikation og emotion (Viroli 1997, Habermas, 1992) – en tankegang, som jeg i vidt omfang deler (Mouritsen, 2015: 335-361). Det er bestemt vigtigt, at indvandrere føler sig hjemme, og at vi alle (ikke kun skolebørn og unge!) føler os henvist til og forpligtede i et samfund. Medborgerrollen tilbyder et progressivt inkluderende sprog herfor.

Men der er også andre vigtige forhold på spil. Det er ikke blot

* Den eneste forsker, der i dansk sammenhæng mig bekendt har anvendt begrebet (Kaspersen 1994), bruger det faktisk ikke mindst som betegnelse for en identitetsmæssig relation mellem borgere og mellem stat og borgere (og ligesom Korsgaards medborgerskab anvendes det i modsætning til etno-national identitet).

medborgerrollen og fællesskabets integration, der er prekære – og i det kolde politologiske fugleperspektiv er lige netop de to ting faktisk ganske robuste lige her hos os – det er i meget høj grad også rettighederne og det statsborgerlige medlemskab. Den medborgerlige kamp, der pågår om begge dele, bør stå helt anderledes i centrum. Selvfølgelig, der i samfunds- og skoledebatten ses som medborgerskabets kerne – forpligtelse over for og identifikation med fællesskabet og aktiv deltagelse – er i øjeblikket udsat for en massiv ideologisk politisering, der kalder på analytisk distance og sociologisk kritik.

Et politisk-sociologisk begreb

Ved siden af T.H. Marshall er en anden britisk sociolog, Bryan Turner (1990; 1993; 1997; 2001) nok medborgerskabets vigtigste moderne teoretiker. For Turner er medborgerskab – på en måde, man skal læse grundigt i Marshall for at se* – grundlæggende baseret på medlemskab (især Turner, 1997) og på den afgrænsede solidaritet, der dels muliggør fordeling af rettigheder og ressourcer, dels – som forudsætning for denne materielle status af sikkerhed og frihed – definerer en vis reciprocitet og hertil et sæt af kulturelt, institutionelt forankrede og historisk forhandlede nationale forståelser om rettighedskonfigurationer og ikke mindst medborgerskabsroller. Roller, der er mere eller mindre passive eller aktive, formet på forskellig vis i forhold til religiøst konservative, liberale eller republikanske struktureringer af offentligt og privat, og bundet for eksempel til familien, stat og embedsværk (Tyskland), til politisk mobilisering og revolutionær almenvilje (Frankrig), til hierarkisk *common law*-fairness (England) eller til privat udøvelse af konstitutionelle rettigheder (USA) (Turner 1990).

Turners analyse, der ikke kan udfoldes her, minder os på den ene side om medborgerskabets historicitet og foranderlighed, og på den anden side om dets 'hårde', transhistoriske karakteristika, der med forskellig betoning er analyseret i sociologien:

* Med god grund: Da Marshall skrev sin berømte tekst, var der ingen indvandrere i Storbritannien, og for de få immigranter fra Commonwealth, der fik sig transporteret til den fjerne tågeø, var statsborgerskabet særdeles nemt at få.

- dets forudsætning om en stat og territorialitet, hvor det sidste indebærer 'external closure' som forudsætning for 'internal inclusion' (Brubaker, 1992), og det første at rettigheder og omfordeling kun sikres gennem politisk-administrativ magt: Stater har brug for at mobilisere borgere til krig, produktion og skattebetaling og gør det dels gennem strategisk tildeling af rettigheder, dels gennem ideologi og nationsbygning (Mann 1987; Bendix, 1964).
- dets intime relation til sociale klasser og klassekamp (og andre sociale kampe), der nok på den ene side muliggør en civilisering af konflikter og en vis afbødning af ulighed (Marshall, 2003). Men på den anden side – både med hensyn til rettighedernes mængde og karakter, hvem der har adgang til dem, og hvilke roller og forventninger ('borgerdyd' og pligter) der knyttes til dem – udtrykker enhver national medborgerskabskonfiguration historiske styrkeforhold mellem sociale klasser (Mann, 1987; Giddens, 1985), herunder den mere eller mindre succesfulde mobilisering og kamp for anerkendelse (med adgang til gamle rettigheder og krav om nye) for nye grupper som kvinder, etniske og religiøse grupper og seksuelle minoriteter (Held 1989).
- dets usikre normative løfte, som vigtigste bærer af modernitetens roledifferentierings-, detraditionaliserings- og universaliseringsprocesser, om en vis grad af symbolsk eller materiel statuslighed og personlig autonomi for 'alle' (for eksempel, Parsons, 1965). Et løfte, der dog til stadighed står i et spændingsforhold til både nye og gamle former for partikularistisk mobilisering (nationalisme, populisme) og til de værdi- og statushierarkier, der synes lige så konstitutive for medborgerskabsrollen som dets naturretslige rettighedsuniversalisme, og som etableres, når vi diskuterer, hvad vil det sige at være en god borger, og hvem der *ikke* kan leve op til kriterierne (Lamont, 2000; Isin, 2002).

For at fastholde disse elementer af medborgerskabets politiske sociologi bør vi både analytisk og didaktisk fastholde en tredeling af 'medborgerskab'* – selv om vi, af ret tilfældige historiske grunde, ikke længere bruger ordet om statsborgerskab eller

* Eller bruge det gamle 'borgerskab', som jeg selv har prøvet det (Mouritsen, 2015).

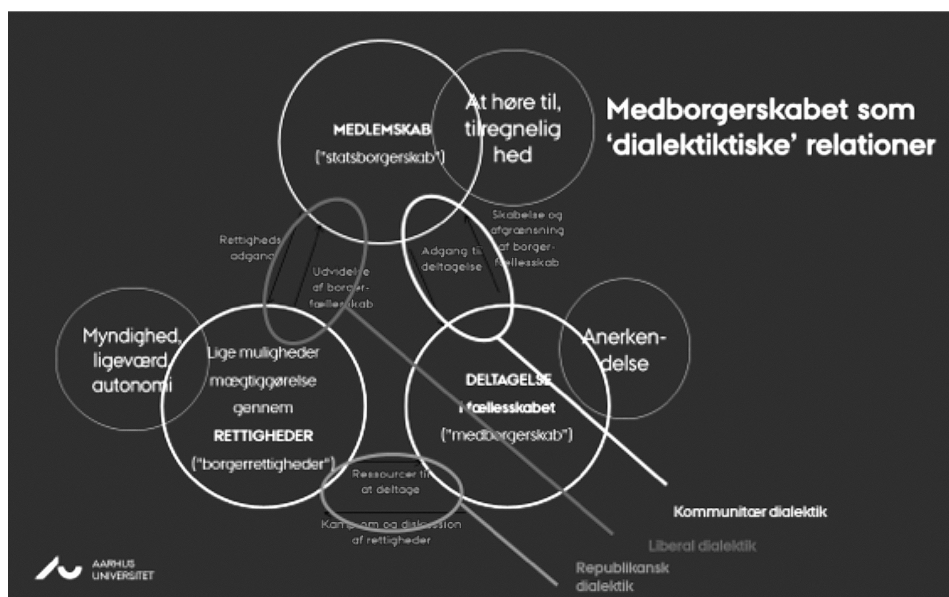
civile rettigheder – som en fænomenologisk enhed af et medlemskabsaspekt, et rettigheds- og fordelingsmæssigt-materielt statusaspekt* og et deltagelsesperspektiv – med identitetsprocesser knyttet til alle delene. Selv om de tre aspekter og relationen imellem betones forskelligt i forskellige generationer og fagområder af *citizenship studies*, udgør de dele af *et* overordnet begreb. Det gør de vel at mærke også i en politologisk forståelse af *concept* (Munck & Verkuilen, 2002): ikke kun som en sprogfilosofisk eller normativ pointe om, at de kan eller bør hænge sammen, men som en empirisk konstatering af at bestemte elementer rent faktisk gør det, med kausale og funktionelle relationer, der kan iagttages – på samme måde som demokrati forudsætter både frie valg, civile rettigheder og *rule of law* (Møller & Skaaning, 2014). Desuden er relationerne mellem dem næsten lige så vigtige som elementerne selv. Ved at iagttage og tænke over disse relationer bliver vi bedre til at forstå kontingenser og konflikter i 'rettigheder', 'medlemskab' og 'deltagelse', og til at analysere, hvordan de tre aspekter forudsætter, betinger og begrænser hinanden, afhængigt af historiske og politiske forhold, både i Danmark og i verden. Lad os gøre det lidt mere konkret:

Medborgerskabets dialektik

Hvad angår medlemsaspektet har den enkeltes medborgerskab som sin første forudsætning det, Hannah Arendt kaldte en 'plads i verden', dvs. et sikkert 'sted at være', og andres accept af at man hører til her som fuldt medlem af et *politisk* fællesskab. Medborgerskabets medlemskabsaspekt har i øvrigt ikke kun en ekstern inklusions-/eksklusionslogik, men også en *intern* – historisk set handlede den faktisk i mindre grad om indvandrere eller nationale mindretals adgang til naturalisering. Selv om kvinder for eksempel var danske retssubjekter – jævnfør det tyske *Staatsangehörigkeit* eller ordet nationalitet – så var de ikke *borgere* i betydningen ligestillede rettighedsbærere. Det er her vigtigt at huske, at den Marshallske medborgerskabsudvikling

* Jeg tøver lidt med at bruge ordet 'status', fordi det både kan betyde den juridiske-institutionelle sikring af (lige) rettigheder, med den frihed og de handlemuligheder, det giver den enkelte, og på den anden side en psykologisk erfaring af anerkendelse og tilhørsforhold, der også knytter sig til de to andre aspekter.

ikke kun handlede om typen af rettigheder (civile, politiske og sociale), men også om hvilke grupper der gradvis fik adgang til dem. Kvindernes kamp for valgret og valgbarhed er et velkendt aspekt af dansk demokratihistorie, men deres medborgerlige historie handler også om en lang kamp for adgang til ejendomsret, arveret, adgang til selvstændigt erhverv, uddannelse og mange andre rettigheder. Og ligesom det er tilfældet for indvandreres vedkommende i dag, var denne status, og kampen for den, både forbundet med juridisk og materielt betingede livsmuligheder og med identitetsmæssige aspekter af individuel myndighed og autonomi.

Det er imidlertid vigtigt, at medborgerskabets medlemsaspekt er mere end blot og bar en følelse af at høre til eller tildeling af normativ anerkendelse – som når flygtninge prøver at overbevise samfundet om, at de også er 'gode medborgere' med eller imod en herskende integrationsdiskurs, eller når vi i dagligdagen minder vore børn om ikke at 'udelukke nogen'. Det er en banalisering af medborgerskabsbegrebet. For en indvandrer er det ikke nok at blive set som 'god nok' eller 'velintegreret', hvis vedkommende ikke har permanent opholdstilladelse og helst statsborgerskab. Det skyldes, som Arendt igen observerede, at en sådan juridisk status ikke blot er en forudsætning for at nyde (fulde) rettigheder, men også, gennem politiske rettigheder, for at kunne deltage med konsekvens.

Statsborgerskab er sjældent en tilstrækkelig forudsætning for at føle, at man hører til, eller deler en national identitet – for eksempel er oplevelse af diskrimination en væsentlig faktor. Dannelsesperspektivets ambition om at skabe en kongruens mellem et allerede givet statsfolk af statsborgere og deres indbyrdes og statsrettede identifikation er udtryk for en lidt gammeldags *nation building*-tankegang, der i samfundsfagsundervisningen er mindre væsentlig end andre spørgsmål. Det er spørgsmål som, hvem der overhovedet er medlem af folket, hvad dette betyder for den enkeltes (u)muligheder for at være lige medborger, hvor vanskeligt det er at blive det, og hvilke krav det egentlig er rimeligt at stille til fastboende udlændinge for at opnå statsborgerskab? I en gennemsnitlig folkeskole- eller gymnasieklasse i de større byer vil der typisk være unge efterkommere, der ikke selv har statsborgerskab, eller som kender nogen, der ikke har det.

Relationerne mellem medlemskabsaspektet (statsborgerskab) og de andre to aspekter sætter disse spørgsmål på spidsen på en måde, der gør diskussioner om 'vores velfærdsstat' eller 'det danske demokrati' mindre uskyldige, mindre modtagelige for ukritisk selvfejring: Selv om også ikkestatsborgere har sociale rettigheder, hvorfor skal deres *brug* af disse rettigheder (for eksempel bistandshjælp og arbejdsløshed) gøre, at det vanskeligere at blive statsborger (beskæftigelseskravet)? Og er eleverne klar over, hvor stor en andel af den fastboende danske befolkning der *ikke* er statsborgere (snart 9 procent) – måske på grund af arbejdsløshed og mangelfulde sprogkunderskaber – og dermed, for de voksnes vedkommende, ikke kan repræsenteres

i politiske beslutninger, der vedrører dem selv, i modstrid med eksempelvis Robert Dahls demokratikriterier (Dahl, 1989)? Har dette demokratiske underskud (ikke i for eksempel unges valgdeltagelse, men i nogle unges ret til overhovedet at deltage i demokratiet) konsekvenser for politikeres beslutninger?

Relationerne går også den anden vej: Måske forholder det sig sådan (det er omstridt), at jo flere for eksempel sociale rettigheder der tilbydes i et land, jo mindre tilbøjelige er man til ikke blot at modtage indvandrere, men også til at give dem statsborgerskab. Hvorfor er lige netop Danmark et af de mest restriktive lande i Europa? Er meget skrappe integrationskrav, der knyttes til opholdstilladelse og statsborgerskab, en realistisk måde at gøre indvandrere bedre til at medfinansiere velfærdsstaten på med produktivt arbejde, og dermed til at fortjene dens frugter?

Også deltagelsesaspektet sættes i kritisk relief, når medlemskab medtænkes i medborgerskabsbegrebet: At være aktiv medborger er ikke en neutral kategori, eller et dannelsesideal, 'vi' er enige om. Netop fordi det i dag forbindes med allehånde samfundsgavnige aktiviteter (for eksempel det at arbejde og forsørge sig selv) og sindelagsforhold, er 'det gode medborgerskab' i lige så høj grad en *adgangsbillet* til medlemskab – både statsborgerskab, opholdstilladelse og identitetsmæssig anerkendelse – som det er et *resultat* af det. Når demokratisk medborgerskab forstås på en analytisk og ikke normativ facon, som noget, der kan være langt fra Hal Koch og Habermas, bliver det hurtigt klart, at det, vi diskuterer som medborgere i offentligheden, ikke kun er politiske beslutninger-for-fællesskabet, men i nok så høj grad selve fællesskabets afgrænsning: hvad der skal til for at være en god medborger, og især hvem der *ikke* er det. Elever bør konfronteres med en sociologisk pointe, der rimer mere på Bourdieu end på Habermas, nemlig at politik og demokratisk samtale ikke kun indgår i en fornuftig symbiose med medborgerskabets rettighedsaspekt. Det er også stedet, hvor der til stadighed fældes ideologiske smagsdomme og drages grænser for, hvilke måder at leve på der er mere værdifulde end andre. Her er det at blive anerkendt som, eller fundet for let til at være, en god medborger, vel at mærke en hel del vigtigere end hvilke tv-serier man ser, eller hvilken bil ens nabo har (eller ville være, hvis hun var en), ligesom de smagsledende klasser ikke nødvendigvis er de samme på de to områder.

Endelig kalder også rettighedsaspektet på et kritisk perspek-

tiv. Receptionen af T.H. Marshall (Loftager, 2003; Mouritsen, 2015) har mindet os om, at både velfærdsstatens sociale rettigheder og de civile og politiske rettigheder, ikke skal ses som et 'normalt' endepunkt i en lineær liberal og socialdemokratisk fornuftsproces, men som altid foreløbige resultater af politisk og social kamp. Selv om rettighederne i ét perspektiv kan ses som understøttende hinanden (Loftager, 2003), er der spændinger mellem enkelte rettigheder (for eksempel mellem sociale rettigheder og retten til beskyttelse af hjemmets fred mod overvågning) og mellem rettigheder og andre samfundsformål, for eksempel kollektiv sikkerhed og retsfølelse (varetægtsfængsling). Forskellige politiske grupper er uenige om, hvad der er vigtigst, og hvad der er råd til, ikke kun med hensyn til sociale rettigheder men også med hensyn til lokale politistationer, der sikrer medborgernes liv og ejendom – især hvis man er ældre og bor i Sønderjylland.

I det hele taget er det vigtigt ikke at løsrive rettighedernes 'hvad' fra deres 'hvem'. Ligesom rettighedsudvikling i Danmarks og andre landes historie ikke kun handler om rettighedernes art og antal, men også *hvem* der kunne have dem, så er det i dag væsentligt at have et klasse- eller socialgruppeperspektiv på medborgerskab. For økonomen Guy Standing, hvis arbejde har bevågenhed i Danmark, giver det mening at sige, at nogle grupper i den del af underklassen, han (med nogen mangel på analytisk skarphed) kalder for prækariatet, er mindre medborgere end andre (Standing, 2019). Han bruger begrebet *denizens*, der ellers oftest betegner indvandrere uden statsborgerskab. Den gradvise *interne* inklusion af flere grupper som myndige rettighedsbærere (arbejdere, kvinder, indsatte i fængsler) er i dag – nok mere i USA, hvor for eksempel hundreder af tusinder mister deres stemmeret ved at have siddet i fængsel, end i Danmark – afløst af *intern eksklusion*: Arbejdsløse har mindre adgang til, eller sanktioneres mere for at anvende deres sociale rettigheder, end middelklassen. Og flere og flere rettigheder, for eksempel til lang ferie, hurtig hospitalspleje og advokatbistand, er ved at blive korporative professionsrettigheder for dem med de rigtige uddannelser og erhverv, snarere end medborgerlige rettigheder.

Medborgerskabets statsrelation og vigtigheden af en ikke-affirmativ medborgerskabsdidaktik

I det ovenstående har jeg prøvet at demonstrere, at medborgerskabets tre aspekter indebærer et sæt af 'dialektiske' relationer, som samfundsfagsundervisere med fordel kan have for øje, selv om det nok er en pædagogisk *non-starter* at bruge lige det ord i undervisningen. Gennemgangen demonstrerer forhåbentlig også, at medborgerskab, hvis man vil bruge det, har et ganske omfattende fagstrukturerende potentiale: Det peger naturligt mod emnekredse om politisk deltagelse og demokrati, rettigheder og velfærdsstatens udvikling, og ikke mindst om integration og statsborgerskabskrav, men også mod spørgsmål om klasse- og gruppekonflikter (i både marxistisk og Bourdieusk forstand) og lagdeling.

I et politisk-sociologisk perspektiv er der dog endnu en dialektisk relation, nemlig mellem medborgeren og staten. Både adgang til statsborgerskab og tildeling af rettigheder er i vidt omfang udtryk for moderne staters funktionelle interesser og styringsforsøg – og ikke kun kamp 'nedefra'. Men den vigtigste dialektik vedrører selve *rollen* som medborger og dens mere eller mindre tvangsfri internalisering. Hvis man udelukkende taler om aktivt medborgerskab og deltagelse i et dannelsesperspektiv, kommer man nemt i problemer her. Til dels fordi aktivt medborgerskab *både* kan ses fra statens side (som den adfærd og det sindelag, der er funktionelt for velfærdsstaten eller økonomien) og fra borgerens side (som et forsøg på at fremme bestemte interesser og krav). Men især fordi medborgerskab som sindelag og forpligtelse simpelthen ikke er neutralt, på samme måde som begreber som almeninteressen og det fælles bedste ikke er det. Det er begrebet ikke, fordi der er nogle grupper, der har mere magt til at definere den gode medborger, og fordi rollen i den politiske diskurs især forventes udfyldt af nogle grupper, mens andre kan slippe af sted med mindre (trods lejlighedsvis lyde om *corporate citizenship* og sjældnere, om den økonomiske overklasses *noblesse oblige*).

Der er en uundgåelig ambivalens i forholdet mellem en republikansk eller for den sags skyld grundtvigiansk besindelse på det enkelte menneskes eller elevs samfundsmæssiggørelse som ansvarlig medborger, der i frihed med andre handler som han eller hun bør; og på den anden side et mere magtkritisk fokus på medborgerskab som disciplinering og *subjektivering*.

Man kan kalde det sidste perspektiv 'Foucauldiansk', selv om den franske teoretiker mente, at subjektivering både var et udtryk for magt og autonomi, og at magt var noget diffust noget, der flød rundt mellem os alle sammen. Man må spørge andre end Foucault, når man vil skelne mellem den nødvendige og ikke-nødvendige, undertrykkende og frisættende, rigtige og ikke-rigtige dannelse.

Denne normative diskussion kommer samfundsfaget og dens didaktik ikke uden om. Det kommer heller ikke uden om at konfrontere, hvad man kunne kalde medborgerskabets u-selvfølgelighed, dets konstitutive spændinger og konflikter. Det gælder, uanset om diskussionerne i klassen handler om 'vores velfærdsstat', om minoriteters accept af liberale eller danske værdier og normer, eller om nødvendigheden af at være en god medborger. Den slags spørgsmål skal kvalificeres empirisk med sociologisk, politologisk og historisk viden, men kalder også på etiske og politiske diskussioner, og på den enkelt elevs stillingtagen. Vi er *ikke* enige om medborgerskabet som ideal – hverken med hensyn til rettigheders karakter og udstrækning, betingelserne for medlemskabets afgrænsning, eller hvilken grad og type aktiv deltagelse det er nødvendigt og rimeligt at forlange. Forskellige politiske synspunkter muliggør forskellige svar på medborgerskabets udfordringer – for eksempel i forhold til diagnoser om rettighedserosion, tilbagetrækning i det politiske medborgerskab, muligheder for medborgerskabets inter- og transnationale udvidelse, nødvendige eksterne eksklusion (Kivisto & Faist), eller statens rolle som opdrager og disciplinerende instans.

Det bedste sted at klæde elever på til disse diskussioner, i skolen og i det store samfund – og i *den* robuste forstand faktisk netop at danne dem som demokratiske medborgere – er at tage udgangspunkt i en mere politisk-sociologisk bestemmelse af medborgerskabet som empirisk fænomen og samfundsvidenskabeligt begreb, med dets sammenhængende aspekter, relationer og uundgåelige dilemmaer i en moderne verden.

Litteratur

- Arendt, Hannah (1951). *The Origins of Totalitarianism*. New York: Schocken Books
- Bendix, Reinhard (1964). *Nation-building and Citizenship: Studies of our Changing Social Order*. New York: John Wiley & Sons
- Brubaker, Rogers (1992). *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press
- Dahl, Robert (1989). *Democracy and its Critics*. New Haven: Yale University Press
- Giddens, Anthony (1985). *The Nation-State and Violence*. London: Polity Press
- Habermas, Jürgen (1992). "Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe," *Praxis International* 12(1): 1-19
- Held, David (1989). "Citizenship and autonomy, s. 162-84 i David Held og John Thompson (red.), *Social Theory of Modern Society: Anthony Giddens and His Critics*. Cambridge: Polity Press
- Hinge, Helle (2008). *Medborgerskab – Fra teori til praksis*. København: Gyldendals Lærebibliotek
- Inin, Engin (2002). *Being Political: Genealogies of Citizenship*. Minneapolis, MN: University of Minnesota
- Kaspersen, Lars Bo (1994). Stat og statsborgerskab under forandring i Vesteuropa. *Politica*, 26 (2): 180-198
- Kivisto, Peter & Thomas Faist (2007). *Citizenship: Discourse, Theory, and Transnational Prospects*. London: Wiley-Blackwell
- Lamont, Michèle (2000). "The Dignity of Working Men: Morality and the Boundaries of Race, Class, and Immigration". Harvard University Press, Cambridge
- Mann, Michael (1987). "Ruling Class Strategies and Citizenship", *Sociology* 21 (3): 339-354
- Munck, Gerardo & Verkuilen, Jay. (2002). "Conceptualizing And Measuring Democracy: Evaluating Alternative Indices", *Comparative Political Studies* 35 (1): 5-34
- Møller, Jørgen og Svend-Erik Skaning. *Demokrati: Opfattelser, udviklinger, årsager og virkninger*. København: Hans Reitzels Forlag
- Korsgaard, Ove, Lakshmi Sigurdson & Keld Skovmann (2007). *Medborgerskab – Et nyt dannelsesideal*. København: Religionspædagogisk Forlag
- Loftager, Jørn (2003). "Forord" til T.H. Marshall, *Medborgerskab og social klasse*. København: Hans Reitzels Forlag
- Marshall, T.H. (2003). *Medborgerskab og social klasse*. København: Hans Reitzels Forlag
- Mouritsen, Per (2008). "Political responses to cultural conflict: Reflections on the ambiguities of the civic turn", s. 1-30 i Mouritsen, Per og Jørgensen, KE (eds) *Constituting Communities: Political Solutions to Cultural Conflict*. New York: Palgrave Macmillan, s. 1-30.
- Mouritsen, Per (2015). *En plads i verden – Det moderne medborgerskab*. København: Gyldendal
- Mouritsen, Per; Faas, Daniel; Meer, Nasar; Witte, Nynke de (2019). "Leitkultur debates as civic integration in North-Western Europe: The nationalism of 'values' and 'good citizenship,'" *Ethnicities* 19 (4), s. 632-653
- Parsons, Talcott (1965). "Full Citizenship for the Negro American? A Sociological Problem," *Daedalus*, 94 (4): 1009-1054

- Sampson, Steven (1992). "Please: No More Danskhed", s. 225-237 i Uffe Østergaard (red.) *Dansk Identitet?* Aarhus: Aarhus Universitetsforlag
- Standing, Guy (2017). *Prekariatet*. København: Informations Forlag
- Thuge, Stine (2015). "Medborgerskab", opslag på undervisnings-hjemmesiden Folkedrab.dk. <https://folkedrab.dk/artikler/medborgerskab>
- Turner, Bryan S. (1990). "Outline of a Theory of Citizenship," *Sociology* 24 (2): 189-217
- Turner, Bryan S. (1993). "Contemporary Problems in the Theory of Citizenship", s. 1-18 i Bryan S. Turner (red.), *Citizenship and Social Theory*. London: Sage
- Turner, Bryan S. (1997). "Citizenship studies: A general theory", *Citizenship Studies*, 1 (1): 5-18
- Turner, Bryan S. (2001). "The Erosion of Citizenship", *The British Journal of Sociology* 52 (2): 189-209
- Viroli, Maurizio (1997). *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford: Clarendon.